

Source Publications • Публікації джерел

ЙОХАНАН ПЕТРОВСЬКИЙ-ШТЕРН
Northwestern University
yps@northwestern.edu

Острозький екзорцизм 1733 року
і поза ним: практична кабала,
єврейська громада та релігійне
прикордоння¹

Кабалістичний рукопис, уривок із якого ми представляємо читачам *Judaica Ukrainica*, є одним із багатьох унікальних історичних документів, віднайдених після 1991 р., коли радянські архіви й колекції рукописів було розсекречено. Ідеться про манускрипт «Сефер га-хешек», себто «Книга бажання», що перебуває у відділі рукописів бібліотеки ім. Вернадського в Києві². Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу цього тексту, варто розповісти, зокрема, що це за рукопис, які питання він ставить перед нами та як шукати відповідей на них.

Рукопис «Сефер га-хешек», обсягом у 700 сторінок *in octavo*, одягнутий у дерев'яну оправу; початий він був до 1739 р., а завершений, імовірно, 1740 р. У цьому рукописі близько 200 малюнків кабалістичних амулетів і оберегів³. Моше Росман, який бачив цей манускрипт, вважає, що серед відомих нам артефактів такого кшталту це найповніший звіт практичного кабаліста кінця XVII – початку XVIII ст. на теренах Східної Європи⁴.

---

¹ Ця стаття побудована на основі публічної лекції на магістерській програмі з юдаїки в Києво-Могилянській академії 4 грудня 2014 р. Я глибоко вдячний Анастасії Сімферовській за допомогу з підготовкою письмової версії цієї лекції.

² Див.: Гілень Баал Шем, «Сефер га-хешек», Інститут рукопису, колекція єврейських рукописів, відділ Орієнталія, од. зб. OR. 178, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

³ Детальніше про цей рукопис див.: Yohanan Petrovsky-Shtern, «The Master of an Evil Name: Hillel Ba'al Shem and His *Sefer ha-Heshek*,» *Association of Jewish Studies Review* 28, no. 2 (2004): 217–248.

⁴ Moshe Rosman, *Founder of Hasidism: A Quest for Historical Ba'al Shem Tov* (Berkeley: University of California Press, 1996), 217–218, n19.

Безумовно, ми знаємо про кабалістичні книги й рукописи, надруковані в Жовкві 1605, 1616 й 1730 рр.⁵ Проте всі ці книги за обсягом не перевищують 115–200 сторінок. Трапляються також інші манускрипти, переважно з практичної кабали й народної медицини, під назвами «Книга бажання» чи «Книга пристрастей». Їх ми знаходимо в Австрії, Німеччині, Італії та країнах Східної Європи. Обсяг цих манускриптів коливається в межах 60–80 сторінок. Це дозволяє стверджувати, що за обсягом київський манускрипт є унікальним документом.

Історична цінність цього тексту полягає також у тому, що перед нами кабалістичний манускрипт жанру *vademecum*, що буквально означає «те, що я беру з собою». Доказ, що манускрипт подорожував разом зі своїм автором — те, що текст містить детальні описи практик кабаліста, із зазначенням застосовуваних зіль і кабалістичних секретів. Із тексту рукопису ми дізнаємося також про безпосереднє місце й час багатьох із цих практик. Такий манускрипт слугував кабалісту за найповніше, найрозлогіше та найправдивіше *curriculum vitae*, своєрідне CV, із яким при нагоді міг ознайомитись кожен охочий.

Відмінність цього *vademecum* від інших рукописів такого кшталту полягає в тому, що київський манускрипт містить елементи автобіографії. Вони постають у формі розкиданих у тексті спогадів, коротких, проте яскравих мемуарних деталей та інших натяків, що дозволяють реконструювати карту подорожей непересічного практичного кабаліста єврейсько-польського походження. На теренах Східної Європи це єдиний кабалістичний рукопис з елементами автобіографічних спогадів. Цю особливість можна вважати другим аспектом, котрий робить київський манускрипт унікальним.

Хто ж був загадковим автором «Сефер га-хешек»? Справжнього його імені ми не знаємо, хоча сам він називає себе Гілель Баал Шем, що значить «Гілель, майстер [Божого] імені»⁶. Важливо зазначити, що словосполученням «баал шем» позначали себе практичні кабалісти. Бути «майстром імені» означало вміти застосовувати імена — в цьому разі, імена янголів, злих духів, а також секретні кабалістичні імена-аббревіатури, пов'язані з функціями й атрибутами Верховного божества й засновані на біблійних цитатах. Такі імена кабалісти використовували в безлічі випадків: щоби відвести загрозу пограбування, захистити від

⁵ Див. про них: Hagit Matras, “Sifrei segulot u-refuot be-ivrit: tekhanim u-mekorot al pi ha-sefarim ha-rishonim asher iatsu la-‘or be-Eiropa be-reshit ha-mea ha-18” (PhD diss., Hebrew University of Jerusalem, 1997).

⁶ Про баал шемів — недостатньо досліджений феномен — існує декілька важливих праць, зокрема Immanuel Etkes, *Baal ha-shem: ha-besht — magiia, mistika, hanhaga* (Jerusalem: Merkaz Zalman Shazar, 2000), 15–53; Etkes, “Mekomam shel ha-magiia uva‘alei ha-shem ba-khevera ha-ashkenazit be-mifne ha-meot ha-iud-zain — ha-iud-het,” *Zion* 60 (1995): 69–104; Gedalyah Nigal, *Magic, Mysticism, and Hasidism* (Northvale, NJ: J. Aronson, 1994); Karl Grözinger and Joseph Dan, eds., *Mysticism, Magic and Kabbalah in Ashkenazi Judaism: International Symposium held in Frankfurt A.M. 1991* (Berlin: Walter de Gruyter, 1995); Michal Oron, *Mi-“baal shed” le-“baal shem”*: Shmuel Falk, “*ha-baal shem mi-London*” (Jerusalem: Mosad Bialik, 2002); Gershon Hundert, *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: A Genealogy of Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2004), 142–153.

цієї загрози, допомогти у вирішенні сімейних конфліктів – але для нас важливо, що їх застосовували, перш за все, в лікувальних цілях: вигнати злих духів, вилікувати від недуги (наприклад, бездітності, мігрені, депресії, божевілля), охоронити під час епідемії⁷.

Автор манускрипту «Сефер га-хешек» був не єдиним баал шемом у Східній Європі. Практичних кабалістів було небагато, вони мали особливий соціально-релігійний статус, проте, з іншого боку, їх і не бракувало: вони конкурували між собою й використовували кабалістичні манускрипти та друквані книжки, щоб довести, хто з них насправді «спроможний». Згадаймо, наприклад, двох баал шемів із Замостя XVII–XVIII ст., діда й онука – обох їх звали Йоель Баал Шем – котрі були рабинами й водночас практикували кабалістичні методи лікування. У тексті манускрипту «Сефер га-хешек» автор згадує також кабаліста Переца Баал Шема, а самого себе інколи називає Баал Шем Товом⁸.

Це ім'я відоме нам передовсім завдяки легендарному засновникові хасидизму Ізраелю Баал Шем Тову (справжнє ім'я – Ізраель бен Еліезер, 1699–1760 рр.). А тому, щоб уникнути непорозумінь, треба усвідомити одну просту річ: Ізраель Баал Шем Тов вийшов із того самого середовища, що й Гігель Баал Шем – середовища мандрівних практичних кабалістів. Ізраель Баал Шем Тов не залишив по собі жодного манускрипту, окрім одного листа сумнівної атрибуції, написаного між 1747 і 1752 рр. Питання про авторство цього листа до сьогодні залишається полем для дискусії серед таких знаних фахівців, як Моше Росман, Гершон Гундерт, Хавіва Педаїя та Емануель Еткес. Але саме тому, що ми не маємо жодного свідoctва про діяльність Ізраеля Баал Шем Това як практичного кабаліста (окрім знахідок Моше Росмана й публікації Адама Теллера⁹), ми майже нічого не знаємо про те, яким саме був його кабалістичний *modus operandi*. Завдяки своєму розлогу описові такого *modus operandi*, «Сефер га-хешек», підписаний одним із баал шемів і написаний за часів Ізраеля Баал Шем Това, дозволяє реконструювати субкультуру східноєвропейських практичних кабалістів. Оскільки Ізраель Баал Шем Тов був і колегою, й сучасником Гігеля Баал Шема, ми можемо здійснити саме таку реконструкцію.

Гігель Баал Шем народився у Східній Польщі. Рабиністичної відзнаки він не отримав. За рівнем освіти його можна зарахувати до найосвіченішої верстви єврейської релігійної громади, до якої належали сойфери, моголі, шойхети й магіди (переписувачі Тори, фахівці з ритуального обрізання, різники й казнодії), яких в історіографії називають *secondary intelligentsia* – себто люди з рабин-

⁷ Yohanan Petrovsky-Shtern, “Ba‘alei Shem,” in *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ed. Gershon D. Hundert (New Haven: Yale University Press, 2008), 1:99–100.

⁸ Імена колег баал шема, згадані в його рукописі: Гігель Баал Шем, “Сефер га-хешек”, арк. 155а, 277а.

⁹ Adam Teller, “Masoret Slutsk al reshit darko shel ha-Besht,” in *Mekhkare khasidut*, ed. Immanuel Etkes, David Assaf, and Yosef Dan (Jerusalem: Rubin Mass, 1999), 15–38.

ською освітою, але без рабинської «сміхи» (посвідчення)¹⁰. Гігель Баал Шем навчався в місцевих польських лікарів-євреїв. Серед його безпосередніх учителів був визначний лікар сефардського походження Авраам Фортиш (від *Fortis* або *Portus*, “сильний” або “з портового міста”), який здобув освіту в Падуанському університеті й був одним із провідних польських лікарів кінця XVIII – початку XIX ст., а також придворним лікарем родини графів Сенявських. У бібліотеці свого вчителя Гігель Баал Шем переписував манускрипти італійських і, ймовірно, польських лікарів у жанрі *vademecum*, або *medyk domowy*. Пізніше Гігель часто посилатиметься на репутацію Авраама Фортиша, подаючи багато цінної інформації про нього та його бібліотеку. Також Гігель Баал Шем навчався в рабі Цві Гірша бен Авраама (або Аврагама, як його називали у Східній Європі). Цві Гірш бен Авраам був рабином і кабалістом в м. Мезріч-Подляському під Брест-Литовськом. Саме в його бібліотеці Гігель переписував кабалістичні манускрипти й коментарі до них, тексти луріанської *кабалат га-парцуф* (фізіономіки й хіромантії) та твори інших східноєвропейських травників, парамедиків і мандрівних кабалістів, цитати з яких нам неодноразово траплятимуться в «Сефер га-хешек».

Гігель водночас цікавився поширеною тоді парацельсівською медициною. І якщо до самого Парацельса в Західній Європі ставилися з сарказмом, то в Польщі наприкінці XVII – на початку XVIII ст. до нього прислухалися й широко застосовували його медичні відкриття (ятрохімію) й хімічні знахідки (гомеопатію)¹¹. Таким чином, в особі Гігеля Баал Шема перед нами постає кабаліст, що цікавився сучасною йому практичною медициною та найрізноманітнішими кабалістичними засобами лікування, кабалою й наукою водночас.

На цьому наші знання про Гігеля як кабаліста практично вичерпані. Із джерел нам відомо, що він починає практикувати, подорожуючи містечками Поділля й Волині – тієї самої території, де жив і практикував тоді Ізраель Баал Шем Тов. Діяльність Гігеля Баал Шема як практичного кабаліста припала на 1730–1740 рр. – саме на той час, коли, за Моше Росманом, засновник хасидизму Баал Шем Тов оселився в Меджибожі як практичний кабаліст на утриманні місцевої єврейської громади. Тим цікавіше, що саме 1739–1740 р. у Слуцьку Гігель Баал Шем розпочав роботу над своїм манускриптом, який він назвав «Сефер га-хешек».

Свою кар’єру Гігель почав 1732 р. десь між Оликою й Острогом. У тексті рукопису він також зазначає, що 1739 р. в нього виникли певні проблеми, проте природу цих проблем зрозуміти доволі складно. «Завдяки моїм великим гріхам скоїлося зі мною...» – пише Гігель. Очевидно, під час одного із сеансів екзор-

¹⁰ Yosef Weiss, “Reshit tsmihata shel ha-derekh ha-khasidit,” *Zion* 16 (1951): 49–56.

¹¹ Про вплив Парацельса на єврейську й польську медицину див.: Yohanan Petrovsky-Shtern, “‘You Will Find it in the Pharmacy’: Practical Kabbalah and Natural Medicine in Polish Lithuanian Commonwealth, 1690–1750,” in *Holy Dissent: Jewish & Christian Mystics in Eastern Europe*, ed. Glenn Dynner (Detroit: Wayne State University Press, 2011), 13–53.

цизму або інших дій померла людина, котру він намагався вилікувати. Він також скаржиться на брак грошей і до Слущька подорожує пішки. 1739 р. (за григоріанським календарем це може бути й 1740 р.) — остання дата, згадана в тексті: Гілель пише, що збирається в німецькі землі, але після цієї дати свідоцтв про нього не збереглося.

Гілель постає у своєму гебрайському рукописі передовсім як кабаліст-екзорцист. Саме це він вважає своїм найпрестижнішим заняттям. Чи коректно вживати термін «екзорцизм» стосовно єврейських кабалістів? Певен, що так, оскільки йдеться про ритуальне вигнання злого духа (*ruah ra*, як його називає Гілель), що і є основним в екзорцизмі. З теоретичного погляду, чи варто використовувати загальну антропологічну термінологію в контексті єврейських питань? Приміром, Моше Росман, застосовуючи саме таку термінологію, у своїй книжці *Founder of Hasidism* класифікував Баал Шем Това як шамана та продемонстрував, що шаманська практика (в еліадівському розумінні) має прямі паралелі з діяльністю Баал Шем Това¹². Практики екзорцизму ми бачимо також і в інших релігіях. Звичайно, саме слово «екзорцизм» не має прямого відповідника в івриті, проте практики екзорцизму відомі з Талмуду, з ранньохристиянських текстів, з гебрайської містичної літератури кола Хасідей Ашкеназ, із хасидських оповідань і єврейського фольклору.

Пригадаємо твір «Дібук» С. Ан-ського (псевдонім Шлойме Зайнвіла Раппопорта, 1863—1920 рр.), де описано класичну історію про душу померлого єврейського ешиботника (містика й кабаліста!), що вселилася в дівчину напередодні весілля — та про невдале вигнання його духа. Єврейська традиція стверджує, що душа не може потрапити до геєни, якщо вона належала людині, яка померла несвоєчасно, тобто не своєю природною смертю, або як якщо під час поховання не було дотримано належного обряду. Цю душу, власне, не пускають до потойбічного світу. Тоді ця неспокійна душа перетворюється на злого духа, котрого ми знаємо як дібука або *ruah ra* (злого духа) і котрого не треба плутати з такими потойбічними злодіями, як *мазік* (шкідник) або *шед* (диявол або бісеня). Шукаючи пристанку, цей злий дух вселяється в тіло незахищеної (в уявленні традиційного суспільства) молодої дівчини, яка вже не перебуває під опікою батька, проте ще не має над собою опіки чоловіка. Тобто дух вселяється в тіло людини в певній межовій ситуації, котру антропологі пов'язують із *rites of passage* — ритуалами переходу з одного соціокультурного стану до іншого, тобто із соціокультурним і гендерним прикордонням.

У тексті «Дібука» ми знаходимо описи процесів трансгендеризації, коли дух промовляє з жінки чоловічим голосом — один із класичних моментів в історіях про екзорцизм. В Ан-ського налякана єврейська громада викликає хасидського цадика, лідера хасидської громади, та звертається до нього з проханням вигнати злого духа. Цадик (який у цьому випадку функціонує як звичайний

¹² Rosman, *Founder of Hasidism*, 13—19.

баал шем) намагається викликати дібука на ритуальний діалог. І перше, про що прагне в цьому випадку дізнатись екзорцист — це ім'я злого духа, оскільки контроль над іменем є умовою контролю над духом. Дізнавшись, із ким він має справу, цадик намагається переконати духа залишити тіло дівчини. Коли це не вдається, цадик або баал шем звертається за допомогою до громади, котра бере участь у ритуалі вигнання злого духа, про який ми ще поговоримо детальніше. Ритуальні дії громади не обов'язково завершуються успіхом. Наприклад, у творі Ан-ського дібук залишає тіло дівчини, проте згодом повертається до нього й поєднується з ним, завершуючи екзорцистичний сюжет смертю героїні й героя¹³.

Звичайно, методи, якими ми аналізуємо літературні джерела, значно відрізняються від методів, якими ми працюємо з такими історичними документами, як «Сефер га-хешек». Метод, що я пропоную застосовувати, аналізуючи уривок із тексту цього рукопису, я називаю культурною археологією. Це метод, який поєднує елементи філології, текстології та історіографії. Кожен текст, із яким працює науковець, має в собі різні шари: релігійний, ритуалістичний, літературний, риторичний, теологічний, соціополітичний, гендерний та ін. Кожен із цих шарів необхідно ідентифікувати та проаналізувати, щоб досягти тієї реальної дійсності, котра ховається під ними. А отже, текст постає як складний багат шаровий археологічний документ, з усіма своїми унікальними, тільки цьому текстові притаманними культурними нашаруваннями. Що ховається за риторикою, релігійною символікою, літературними ремінісценціями? Завдяки такому підході нам буде легше зрозуміти, про що саме йдеться в тексті. Інакше кажучи, щоб досягти соціокультурної реальності поза історичним документом, до нього треба ставитися насамперед як до літературного документа, як до тексту, створеного з певною метою й за особливими правилами. Проаналізувавши документ із філологічного погляду, «знявши» його літературно-риторичний і лінгвістичний шар, ми побачимо надзвичайно цікаву реальну дійсність, яку цей документ приховує.

Події, описані в манускрипті Гілея Баал Шема, розгортаються в Острозі й Тучині 1733 р. Це самий початок кар'єри Гілея Баал Шема. Він описує цю історію у двох частинах манускрипту, наповнюючи розповідь дуже цікавими деталями. Другий із двох цих текстів присвячений власне екзорцизму й діалогові екзорциста зі злим духом. Цей текст дуже складний і в оригіналі, і тим більше для перекладу. Наприклад, імена, котрими кабаліст називає злого духа, викликаючи його на діалог, мають латинське походження, проте у християнській магичній практиці таких імен практично не існує. Викликаючи злого духа, Гігель

¹³ Єврейська традиція знає чимало випадків екзорцизму, що завершувались успішно. Одна з перших згадок про щасливе зцілення була зафіксована у Цфаті в XVI ст. Усі ці випадки схожі між собою: вони пов'язані з проблемою подолання межі між релігіями та з участю практичних кабалістів у вигнанні злих духів. Див.: Jeffrey Howard Chajes, *Between Worlds: Dybbuks, Exorcists, and Early Modern Judaism* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2003).

Баал Шем використовує нашіптування, запозичуючи багато українських і білоруських фольклорних текстів магічно-чорнокнижного характеру, мотиви з нашіптувань українських чаклунів і мольфарів¹⁴.

У своєму манускрипті Гігель Баал Шем розповідає таку історію. В Остро-зі мешкала єврейська жінка, заміжня й вагітна. У місті жив також один чоловік, єврей (не названий у тексті), котрий перебував у ситуації культурного прикордоння, намагаючись перейти межу між юдаїзмом і християнством. Чоловік цей був пов'язаний із місцевими православними священиками, котрі врешті таки вмовили його змінити віровизнання. Перейшовши у християнство, цей чоловік почав залицятися до єврейської жінки. У них зав'язалися близькі стосунки, що посилювало спроби чоловіка примусити єврейську жінку також перейти у християнство. Водночас він намагався всіма можливими способами зашкодити їй законному чоловікові, й за деякий час це йому вдалося – принаймні завдяки фізичному насильству. Єврейська жінка повдовіла. Вона й надалі мала стосунки з цим чоловіком, уже християнином, і потерпала від його насильства. Цей чоловік її постійно бив, через що жінка спочатку втратила зір на одному оці, а згодом ледь не втратила його й на другому. Також чоловік намагався заподіяти зло ще не народженій дитині, від чого священикам таки вдалося його відмовити. Це дозволило жінці народити здорову доньку. Щоби переконати жінку в потребі навернутись у християнство, чоловік прийняв священство. Далі текст каже нам про смерть чоловіка, після чого, згідно із записами Гігеля Баал Шема, його душа вселилася в тіло жінки, з якою він жив. Жінка почала божеволіти. Громада була безсила допомогти. Все це відбулося за декілька років до того, як Гігель приїхав до Острога.

Отже, коли Гігель Баал Шем прибув до міста, єврейська громада звернулася до нього по допомогу. Кабаліст погодився й наказав привести жінку до нього. Коли жінка (яку Гігель також не називає на ім'я) опинилася перед ним, дух, що сидів усередині, почав промовляти до нього чоловічим голосом. Кабаліст, намагаючись зрозуміти, з яким злим духом має справу, змушував жінку розмовляти з ним. Але жінка/злий дух чинили неймовірний супротив, відмовляючись пояснювати дивовижні обставини, завдяки яким померлий дух вихреста вселився в живе тіло єврейської жінки. І щоби зрозуміти блудну душу, що вселилася в чуже тіло, Гігель звернувся не просто до екзорцизму, а до практики, що відома під назвою херему.

У гебрайській традиції під поняттям «херем» розуміють те, що в традиції християнській називають «відлученням від церкви». Різниця полягає в тому, що херем – це відлучення від громади й традиції, а не від певної релігійної інституції. Херем буває тимчасовий, який застосовують, щоби людина злякала-

---

¹⁴ Йоханан Петровський-Штерн, “Славянско-єврейские контакты в области практической магии и народной медицины”, в *История еврейского народа в России*, под ред. Исраэля Барталя и Александра Кулика (Москва: Мосты культуры/Gesharim, 2010), 1:453–475.

ся, покалася й повернулася до громади – себто до єврейської традиції. Причому, відомого амстердамського філософа Уріеля Акосту громада покарала тимчасовим херемом. Проте повернення до громади морально та психологічно виявилось надто болісним і тяжким для філософа, котрий зрештою наклав на себе руки. Другий різновид хереми – повне відлучення від громади, без жодного права на повернення. Саме такий херем, як відомо, було проголошено Барухові Спінозі¹⁵.

Саме задля того, щоби примусити жінку говорити, Гігель залякував її херемом, погрожуючи повним відлученням від єврейської громади. Хоч ми й розуміємо, що через жінку кабаліст розмовляв зі злим духом, проте практично він промовляв саме до жінки, звертався до неї, розпитував її. Принаймні так це виглядало ззовні: фізично кабаліст розмовляв із жінкою, яку мав налякати достатньо, щоби вона почала говорити; але метафізично він перебував у духовному діалозі з її дібуком, злим духом. І кабаліст таки досягнув свого. У цю мить розпочався діалог між кабалістом і дібуком. Тут і розгортається перед читачем драма у всіх подробицях. Остаточно історія завершується відносно позитивно, а тому не дивно, що Гігель вирішив описати її настільки детально. Адже такий кар'єрний успіх – достатній привід для хизування.

Гігель у своєму тексті постійно звертається до певних тем і термінів, добре відомих у юдаїзмі. Проте він застосовує їх як риторичні засоби, що «між рядків» приховують певну соціорелігійну емпірику. Тому, коли Гігель каже про застосування закляття, необхідно зрозуміти, що йдеться саме про херем, відлучення. Про це свідчить те, як тлумачить закляття сам кабаліст. Коли Гігель розповідає про «духів, що стоять навколо» злого духа, він має на увазі християнських менторів чоловіка. Під словосполученням «це місце» Гігель має на увазі Острого. Православну церкву він називає «тим мерзеним місцем» навпроти синагоги. Заклики Гігеля не слухати вказівок священників, оскільки, як він саркастично згадує, «слова їхні – полум'я й дим», нагадують про куріння під час літургії. І звісно, те, що Гігель розповідає про «переселення злого духа», насправді – не більше, ніж міжрелігійний адюльтер.

Чому кабаліст не називає речі своїми іменами? Усі ці неможливі стосунки юдейки та християнина, насильство в сім'ї, вплив церковних ієрархів на маргінальних осіб єврейської громади? Чому він не каже відкритим текстом, що насправді екзорцизм – це херем, що вигнання злого духа (чоловіка), котрий вселився в жінку, починається із загрози відлучення, хереми жінки? Для чого йому потрібні всі ті метафори, до яких він звертається? Очевидно, для Гігеля це був єдиний спосіб, за допомогою якого він міг пояснити те, що відбувалося. Він по-

¹⁵ Про використання різних типів відлучення-хереми в ранньомодерну добу див.: Elisheva Carlebach, *The Pursuit of Heresy: Rabbi Moshe Hagiz and the Sabbatian Controversies* (New York: Columbia University Press, 1990), II, 172, 185; Steven Nadler, *Spinoza: A Life* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1999), index; Israel Halperin, *Iehudim ve-iahadut be-Mizrah Eiropa* (Jerusalem: Magness, 1968), index; Sylvie Anne Goldberg, *Les deux rives du Yabbok* (Paris: Du Cerf, 1989), 238.

требував своєї самодисципліни й базованої на ній риторики, щоби представити адюльтер і потребу повернути єврейську жінку до громади як *метафізичну й магичну* практику, де він був фахівцем вищого гатунку. Те, що кабаліст представляє як розмову з духом, є фактичною розмовою з жінкою, котра відкололася від громади, кохаючись із наверненим чоловіком. І цей дисонанс постійно виявляється в тексті. Гілель раз по раз робить помилки в роді займенників, описуючи свій діалог: «Я розмовляю з ним, а вона мені відповідає», або «Я запитую в жінки, і дух промовляє до мене».

Трансгендеризація постійно виявляється в тексті саме в цих помилках – але вони свідчать саме про те, що Гілель розуміє ситуацію з екзорцизмом як ситуацію гендерного прикордоння. Граматичні неточності трапляються й у безпосередній розмові з духом. Складно зрозуміти, чи це дух єврея, який хоче й не може повернутися до юдаїзму, чи кабаліст таки розмовляє з духом християнина, чий супротив заважає кабалістичним практикам Гілеля, а чи він розмовляє з жінкою, чиє божевілля – вияв її культурно-релігійного прикордонного стану, з якого Гілель намагається вивести її назад, до юдейства. Прикінцевий момент прозріння жінки, фізичного й метафоричного, означає її повернення в лоно громади: вона знову відвідує синагогу, кладовище, дотримує законів ритуальної чистоти тощо.

«На землях Волині, у священній громаді Острога, я зіткнувся, з Божою поміччю, зі страхітливим випадком зі злим духом *AIAVAIM*», – так починає Гілель свою історію. Гілель Баал Шем, на відміну від Ізраеля Баал Шем Това та інших кабалістів, що вийшли з хасидського середовища кінця XVIII ст., у своїй лікувальній та екзорцистській практиці користувався як чорною, так і білою магією. Адже, як ми знаємо з деяких джерел, Баал Шем Тов відмовився від застосування чорної магії. Гілель Баал Шем відрізняється від пізніших єврейських баал шемів: він чаклун, тому будь-яка практика, що працює, йому до вподоби. Зокрема й херем, котрий не належить до чорномагічних єврейських практик. Інноваційний підхід Гілеля полягав у тому, що він використовував традиційну єврейську практику саме в магичних цілях.

Щоби примусити жінку говорити, Гілель розпочав процедуру хереми. Уся громада зібралася в синагозі. Відкрили ковчег завіту. Сім євреїв омилися в мікві, а потім узяли сім сувоїв Тори – як це відбувається під час Високих свят. Запалили чорні свічки. І також, як у Дні каяття на новий рік, трубили в шофар – баранячий ріг. Це видовище таки змусило жінку – чи, як стверджує кабаліст, злого духа – нарешті заговорити.

Чому жінка так злякалася? Що на практиці означало для неї відлучення від громади? По-перше, їй було б заборонено користуватися ритуальною лазнею та, як наслідок, мати будь-які стосунки з чоловіками. Вона не могла б купувати кошерне м'ясо, оскільки різникам заборонено було б їй його продавати. Навіть її донька була би позбавлена права ходити до синагоги. Із цією жінкою не розмовляли б ані сусіди, ні інші люди. Громада була б зобов'язана всіляко відмежу-

ватися від неї. Безумовно, такі перспективи налякали самотню незахищену жінку, котра бачила достатньо сімейних бійок — і вона заговорила.

«Ти, рабине-екзорцисте, намагався залякати мене всілякими прокляттями й відлучити мене за всіма можливими священними іменами, але все це не мало жодного впливу на мене. Ти тільки послабив усіх тих страхітливих і шкідливих духів, що стоять навколо моєї душі», — каже Гілелю дух, натякаючи на те, що жінка має певних таємних радників в особі християнських священників, котрі намовляють її не слухати погроз кабаліста й обіцяють їй іншу громаду. А отже, між християнською та юдейською громадами йшла справжня боротьба за душу цієї жінки. І здається, православний клір дуже добре знав, що саме відбувалося в синагозі. Гілець скаржить, що йому важко працювати: використання святих імен, каже він, послаблюється через близькість синагоги до того нечистого, «мерзотного місця». Словосполучення «нечисте місце» було типовим у гебрайських текстах для позначення церкви. «Якщо ти хочеш довести до кінця свою роботу, ти маєш у будь-якому разі піти зі мною в якесь інше місце», — себто подалі від церкви й від небажаних християнських свідків процесу¹⁶.

Гілець застосовує практику екзорцизму, тому що для нього важливо не лише вигнати злого духа, але й повернути жінку до громади, показавши шкідливість міжрелігійних еротичних стосунків. «Слухай моєї поради, — немовби промовляє до Гілеця сам злий дух, — піди до міста Тучин і там заверши процес відлучення», — тобто жінка або дух, що в ній перебуває, пояснюють, що загроза херему спрацьовує. А ми дізнаємося про це з тексту, який написав Гілець. Презентуючи свої практики як частину особливого езотеричного знання, котре мають тільки потойбічний дух і практичний кабаліст, екзорцисти, щоб додатково переконати громаду, прагнули довести правильність своїх вмінь і знань. Бо тільки вони, баал шеми, завдяки своїм непересічним знанням із магії й містики були здатні контролювати поцейбічні й потойбічні явища.

Те, що злий дух сам розповідає екзорцистові, як із ним поводитися, щоби змусити його покинути чуже тіло, часто трапляється в описах практик екзорцизму. Метафізичний діалог із духом було вкрай важливо мати саме перед громадою, щоби переконати тих, хто зневірився в безсмерті душі. А тому чи не найважливішим завданням екзорциста було довести існування душі та її безсмертя. Діалог зі злим духом і слугував за такий доказ.

Уривок із рукопису Гілеця Баал Шема, прочитаний за принципом культурної археології, дає цікаву риторико-лінгвістичну й соціо-релігійну карти-

¹⁶ Якщо ми поглянемо на тогочасну карту Острога, то побачимо, що на карті навпроти синагоги був розташований саме православний храм. І тому, коли кабаліст каже образливі речі про християнську церкву та священників, очевидно, що йдеться саме про православну церкву. Окрім цього, одружена людина чи людина, котра перебуває у відкритих стосунках з жінкою, не мала жодного шансу отримати священство в римо-католицькій церкві. Додамо до цього, що *емуна яваніт* — «грецька віра», як називає Гілець віру злого духа — це православ'я, а не католицизм.

ну острозького екзорцизму 1733 р. Під «божевіллям» жінки приховується ситуація культурно-релігійного прикордоння, де вона перебуває — на межі між юдейською та християнською громадами. «Злим духом», що опиняється в її тілі, громада називає юдео-християнський адюльтер, тобто перехід межі в ситуації прикордоння. Під «сліпотою» жінки мається на увазі, найімовірніше, її метафізична сліпота, а не тільки наслідки сімейного насильства. Гілель удається до магічної практики «вигнання духа», а насправді застосовує херем, відлучення. Загалом екзорцизм націлений на те, щоби повернути жінку в лоно юдейської віри та зміцнити межу, що відділяє юдейську громаду від християнської. У ширшому сенсі, поширення практик і випадків екзорцизму в ранньомодерну добу було пов'язане з неймовірним поширенням сектантства, кінцем гомогенного католицтва, виникненням різних типів соціокультурного й релігійного прикордоння, а також нових напрямів у релігійному житті в усіх без винятку монотеїстичних релігіях. Із різким зростанням кількості випадків переходу з одного релігійного напрямку до іншого посилилася потреба контролювати межі між ними. Саме для цього єврейська громада Острога запросила Гілеля Баал Шема провести обряд екзорцизму: щоб зафіксувати та зміцнити міжрелігійний кордон. Натомість наприкінці століття, із початком модерної ери з її агресивною акультурацією й ламанням кордонів, функція баал шема втратила сенс.

Додаток

Гілель Баал Шем

Сефер га-хешек (уривок)¹⁷

...Наскільки я розумію, амулети можна використовувати тільки після певної підготовчої роботи зі священними іменами й за допомогою спеціальних лікувальних магічних амулетів, як це описано в моїй священній книзі¹⁸. Іноді використання амулетів залежить від місця, а іноді від часу. На землях Волині, у священній громаді Острога, я зіткнувся, з Божою поміччю, зі страхітливим випадком зі злим духом АІАУАІМ¹⁹, який оселився в тілі жінки, боронь Боже, з тієї громади. Декілька днів я не спроможний був нічого зробити. Я виголосив повне відлучення²⁰ від громади в синагозі з сувоями Тори й перед членами кагалу, але в мене нічого не виходило, аж поки той дух не відповів мені з тіла тієї жінки, храни мене Господь: «Ти, рабине-екзорцисте²¹, намагався залякати мене всіляки-

¹⁷ Гілель Баал Шем, “Сефер га-хешек”, арк. 125а–127а.

¹⁸ *Ба-сефер кадош га-зе* — вислів, яким Гілель Баал Шем неодноразово позначає свій власний манускрипт «Сефер га-хешек».

¹⁹ Аббревіатура, семантичне поле якої позначає ідолопоклонників.

²⁰ Себто херем.

²¹ В оригіналі — *рабі га-ноель*.

ми прокляттями й відлучити мене за всіма можливими священними іменами²², але все це не мало жодного впливу на мене. Ти тільки послабив усіх тих страхітливих і шкідливих духів, що стоять навколо моєї душі, що вони шкодять і послаблюють усі 252 [sic! – замість 248. – *Й. П.-Ш.*] органів і 365 м'язів мого тіла²³. Саме це місце, де ми перебуваємо, впливає на твою священну працю, не даючи вжити саме тут священні імена, тому що синагога розташована поряд із цим мерзотним місцем (*mutatis mutandis*)²⁴. Якщо ти хочеш довести до кінця свою роботу, ти маєш у будь-якому разі піти зі мною в якийсь інше місце. Ти зможеш завершити свою працю, тільки взявши сім сувоїв Тори, котрі триматимуть сім хлопчиків, які ще не знали гріха, або сім дорослих чоловіків, або навіть іще побожніші чоловіки. Ці семеро мають піти з тобою в день екзорцизму до мікви²⁵, а після цього вони молитимуться разом із тобою, і тільки після цього ти зможеш закінчити, з Божою поміччю, свою справу, і я тоді покину тіло цієї жінки. Єдине, чого я не знаю – чи я зможу залишити її тіло з її душею або без неї, тому що вже декілька років я мешкаю в тілі тієї жінки, проте ніхто не здогадувався про мене, навіть беручи до уваги все те, що я витворив, сидючи в її тілі. Коли я увійшов до неї, вона була вагітна дочкою, і в ту ніч, із суботи на неділю, з дозволу моїх опікунів, що стоять навколо мене, я схопив і вбив її чоловіка, поки він не помер страшною смертю, і я також хотів убити плід у її череві, але мені не дозволили шкодити плоду, отже, тільки її чоловік зустрів свою смерть. Я знущався з нього, аж поки він не помер. Тому я й кажу, що тут ти не зможеш нічого зробити цій жінці, але я розповім тобі свою історію і про лиходійні мої вчинки, щоби вони [євреї] навчилися на моєму прикладі, як служити Всевишньому, благословенне Його ім'я²⁶. Слухай моєї поради. Піди зі мною до святої громади Тучина, чотири ліги звідси, і там ти завершиш прокляття відлучення. А ти, рабине-екзорцисте, не бійся, не озирайся й не відходь від мене, навіть якщо священники повідкривають роти й почнуть давати всілякі свої злі поради – бо в їхніх словах тільки полум'я й дим²⁷. Врешті-решт вони, з Божою поміччю, впадуть перед то-

²² Тобто за допомогою всього того, із чого складається основне знання баал шема.

²³ Згідно з рабинською антропологією, в людському тілі 248 органів і 365 м'язів, які відповідають 248 позитивним і 365 негативним заповідям, що разом становить 613. Дотримання заповідей, таким чином, метафізично охороняє людське тіло (органи та м'язи) від хвороб.

²⁴ Ідеться про острозьку православну церкву. У ранньомодерну добу, котра не знала політкоректних словосполучень, християни вважали, що синагога – центр розпусти й содомії (за Йоаном Золотоустом), натомість євреї, своєю чергою, вважали церкву ідолопоклонницькою інституцією.

²⁵ Себто до ритуальної лазні.

²⁶ Типовий для текстів про екзорцизм вислів, що свідчить, яким чином екзорцисти маніпулювали колективною уявою, щоб довести необхідність своєї професії та продемонструвати, що навіть найвідчайдушніші пройдовці поважають юдейську традицію.

²⁷ Полум'я й дим – починаючи з Книги Зогар, у єврейській містичній традиції трапляються саркастичні та зневажливі згадки-натяки на дим і вогонь кадила.

бою. А тепер ти маєш покаятися в усіх своїх гріхах²⁸, що ти їх нагрішив із юних літ до сьогодні, як я чув із того боку завіси²⁹. А тепер не бійся, тому що 'не треба ставитися з довірою до донощиків'³⁰. Працю свою ти завершиш! Ти маєш забрати мене з мікви ще до ранкової молитви – і починай кричати на мене. Відлучай і заклинай той дух у тілі тієї жінки у Великій синагозі, аж поки злий дух не почне зізнаватися перед усією громадою й не сповідається в усьому тому, що він, нехай буде стерто його ім'я, витворив, коли він зруйнував основи³¹, одружився з нееврейкою, народив від неї чимало дітей, після цього, боронь Боже, знищив декілька єврейських душ, мене хотіли притягнути до відповідальності³², але я став православним священиком³³, а потім помер страшною смертю і страждав у неймовірних муках, відповідно до всіх його пакостей. Після декількох років він перекинувся на злого духа, і цей дух, храни нас Господь, миттєво ввійшов у тіло тієї жінки через її праве око – так що вона втратила змогу бачити тим оком. Тієї самої ночі я замучив до смерті її чоловіка, не приведи Господи. Пізніше ця жінка народила доньку, і немовля було сильним і здоровим, тимчасом як той дух, боронь Боже, і далі жив у тілі жінки щось близько семи років³⁴, завдаючи їй неймовірно гірких страждань, аж поки через ці страждання вона не втратила змогу бачити лівим оком, проте ніхто, навіть найславетніший фахівець, не спроможний був розпізнати з її дій, що це все заподіяв їй той злий дух. Усе це було повною таємницею».

Після тих семи років я прийшов до згаданої священної громади містечка Острог, до знаменитого рабина Ісаака Айзіка з клойзу³⁵, сина славетного рабина Бецалеля, який раніше був і головою острозького рабинського суду, й головою острозької ешиви. Я залишився на декілька днів у гостьовій кімнаті молитовні. Одного дня надвечір той злий дух послав за певним чоловіком, котрий до того працював служкою у знаного хасида й кабаліста, вельмишановного рабина Нафталі Коена Цедека³⁶, хай буде благословенна його пам'ять, який добре знався в усіх царинах Тори. Дух сказав тому чоловікові, котрий був сусідом тієї жінки, таке: «Негаймо йди до того чоловіка, що його звати Гілель Баал Шем, який

---

²⁸ Каяття – *тшува*, що має очистити баал шема та зміцнити його перед тяжким і виснажливим екзорцистським ритуалом.

²⁹ Тобто від християн або від інших подібних йому духів.

³⁰ Цитата зі щоденної молитви «Аміда» (або «18 благословінь»).

³¹ Тобто повернувся з юдаїзму до християнства.

³² Злий дух час від часу змінює у своїй розповіді першу особу на третю.

³³ Буквально – *ба-емунна яваніт*.

³⁴ Сім років – найімовірніше, фольклорна цифра, що не відповідає реальній дійсності.

³⁵ Клойз – невеличка кабалістична синагога для найосвіченішої й найбільш містично налаштованої еліти містечка.

³⁶ Найімовірніше, йдеться про знаного рабина Нафталі бен Ісаака Катца (що й означає Коен Цедек), котрий був головою рабинського суду в Острозі, а згодом у Познані та Франкфуртіна-Майні. Про нього див.: Yitzhak Alperowitz and Hayyim Finkel, eds., *Sefer Ostrah, Volin: mazelvet zikaron le-kehila kedosha* (Tel Aviv: Irgun yozei Ostrah be-Israel, 1987), 38.

щойно прийшов до нашої громади, і він закляттями в синагозі вижене мене. Може, він знайде для мене якусь лікувальне зілля». Але той колишній служка не хотів прислухатися до нього, а натомість почав поширювати плітки по вулицях містечка, так що всі жителі були шоковані. І дух той звернувся до колишнього служки з тіла тієї жінки: «Якщо ти звернешся до того баал шема, буде просто чудово, але якщо ти того не зробиш, зрештою пошкодуєш». Тоді той чоловік пішов до голови громади³⁷ й напрямцем розповів йому, що сказав злий дух. Голова громади послав служку до мене, разом зі згаданим колишнім служкою і з проханням від усієї громади, щоб я чимось допоміг тій жінці, храни нас Господь, а я відповів, що я готовий і що я взагалі не боюсь, оскільки це був третій злий дух, із яким мені довелося мати справу, відколи я почав свою кар'єру практичного кабаліста³⁸. Перший випадок був у священній громаді Сеняви. Спершу я не знав, ні з чого почати, ні як користатися закляттями. Я користувався тільки магічними амулетами, спираючись на порядок використання та принципи діяльності, описані в моїй книзі — а їх усі переписав із книг славетного рабина, видатного знавця хасидської й талмудичної мудрості і всіх царин Тори, видатного рабі Цві Гірша, сина знаменитого рабина Аврама, якого також звали Аврагамом, бо саме під таким ім'ям його всі знали³⁹. Але через мої гріхи й через те, що чоловік той був побожний⁴⁰, я страшенно злякався, так що від страху і трепету перед тим духом моя душа майже покинула моє тіло; обійдемося без деталей. Проте у випадку з духом у священній громаді Острога я почав із заклять і молитов, але навіть за допомогою семи сувоїв Тори, сурмління в шофар [баранячий ріг] і найстрашніших погроз відлучення я протягом декількох днів нічого не міг досягти. Злий дух не хотів відкрити мені своє попереднє ім'я. Проте після шостого дня він сказав мені: «Рабине-екзорцисте, я відкрию тобі велику таємницю: у цьому місці ти не зможеш нічого мені зробити й не зможеш вилікувати мою душу через християнський час⁴¹ і, *mutatis mutandis*, через вплив єврейських ненависників, які шкодять тобі. І через них усе, що ти робиш зі мною, не своєчасне». І він відкрив перед усією громадою багато страхітливих і мерзотних речей, що трапилися в тій громаді серед євреїв. Усі зрозуміли, що настало велике одкровення. Наприкінці дня все, що було таємним, завдяки небесним і земним закляттям відкрилося. Уся громада побачила, що через божественну сповідь злий дух повідкривав усі таємні речі, що трапилися в цьому місті — речі, які я навіть не можу

³⁷ В оригіналі — *парнас ходеш*.

³⁸ В оригіналі — *баал шем*.

³⁹ Гілень Баал Шем згадує реальних релігійних діячів, які жили за його часу і в яких він навчався — у цьому разі йдеться про Цві Гірша бен Авраама. Про цього рабина див.: Meir Edelboym, *Di yidn-shiot Mezrich* (Buenos-Aires: Mezricher-lanslaytfarayn in Argentina, 1957), 295.

⁴⁰ Термін *цануа* часто вживається в рукописах XVII ст. як евфемізм, що позначає сабатіанця чи кабаліста.

⁴¹ Йдеться, найімовірніше, про дзвін церковних дзвонів або християнське свято.

тут передати⁴². І після всіх тих викриттів, щоб їм усім провалитися, я вирушив до священної громади Тучина неподалік від острозької громади, приблизно за чотири ліги. Там я виголосив закляття й відлучення перед десятьма чоловіками й сувоями Тори, і тоді злий дух вийшов із тіла тієї жінки через її лівий мізинчик, із-під нігтя, так що трішечки крові вийшло звідти. Це трапилося в четвер місяця Елуль 1733 р. І після цього її стан покращився, вона стала ходити до синагоги й на кладовище й займатися своїми справами відповідно до своїх потреб, але те око, через яке злий дух увійшов до її тіла, залишилося незрячим, бо дух пошкодив його. І дух той щодня й далі відкривав страшні таємниці, котрі я не наважуся записати до цієї книги...

---

⁴² Тобто перелякана жінка під загрозою відлучення почала розповідати всі відомі їй плітки про всіх жителів містечка.